

АСИМІЛЯЦІЯ ЛІТЕРАТУРНО-ФОЛЬКЛОРНОГО ДОСВІДУ НА ПРИКЛАДІ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ

Михайличенко Г.Б., аспірант

Роль фольклору в житті суспільства за будь яких часів і умов залишається надзвичайно важливою, і різноманітно-неперевершеною. Адже фольклор містить у собі великий обсяг знань про давні світогляди, етику і мораль, історичний устрій суспільства та його внутрішні процеси. Без вивчення фольклорних джерел неможливе глибоке дослідження питань етногенезу не тільки суспільства, але і літератури. Фольклорні джерела дають можливість зрозуміти психологію, спосіб мислення й особливості життя різних прошарків суспільства, їх взаємодію між собою протягом певного історичного часу. За визначенням Б.Хиждеу фольклору належить особливе місце, як “найцікавішому і найнадійнішому способу пізнання моральних і інтелектуальних можливостей нації” [1, с. 267].

Від самого початку свого зародження найтісніше з фольклором взаємодіяла література. Література не могла існувати без фольклору, який став художньою базою її формування у вигляді усної народної творчості, генератором засобів художнього зображення, постачальником образної й ідейно-естетичної систем. У вигляді легенд, переказів, казок фольклор на етапі зародження літератури вкрапляється в її систему, формуючи літературну традицію. Причиною тому став той фактор, що фольклор набагато раніше від літератури накопичив великий досвід художнього відображення дійсності, виробив цілу систему художніх образів, яких на той час ще не знала література. У свою чергу, в літературі фольклорні художні засоби знайшли нове застосування, органічно злившись з літературною традицією і витворивши нову якість. Цей процес можна назвати асиміляцією літературно-фольклорного досвіду. Бо, як показує літературно-історичний процес, ні фольклор, ні література не можуть існувати відокремлено один від одного. Хоча, деякий час існувала думка щодо протиставлення фольклору–літературі. Мовляв у літературі існують і діють живі творчі сили, а у фольклорі лише мертва традиція. Література – це надбання окремої творчої індивідуальності, фольклор–творчість безособова, з архаїчною формою світосприймання. Варто відзначити, що такий підхід до ролі фольклору носить зовнішній характер і не розкриває закономірностей глибокого впливу фольклору на письменство. Впливу, який є конкретно-історичним, закономірним, як процес взаємодії двох типів словесного мистецтва.

Насправді ж, роль фольклору та його вплив на літературу різних етапів її розвитку був неоднаковим, але він існував постійно. Вже за часів давньої слов'янської писемності, зокрема у літописній літературі Київської Русі X–XII сторіччя зустрічаються поодинокі сюжети близькі до казкових. Пізніше, під час розвитку давньої української літератури, звернення її до фольклору стають частішими, хоча носять здебільшого спорадичний характер. Натомість вже помітні запозичення

образної системи літературного твору з фольклору: епітети, порівняння, прислів'я і приказки. З часом процес звернення літератури до фольклору, процес асиміляції фольклорних здобутків, набуває цілеспрямованого, цілком усвідомленого характеру. Можна стверджувати, що письменники XVI–XVII сторіччя вже цілком свідомо використовували фольклор в авторському літературному процесі. Сюжети так, мотиви народних казок знаходимо у полемічних і проповідницьких творах І.Вишенського, Х.Філарета, Л.Брановича, І.Галатовського, А.Радивиловського, тощо. Цей факт підтверджує Ф.Колеса говорячи, що: “Вплив усної словесності на літературу, зазначається виразно уже в старинній добі і зростає з дальшим розвитком літератури та стає головним джерелом її оновлення з виступом Котляревського” [2, с. 32].

Із змінами у суспільній свідомості змінюються і домінуючі функції фольклору. Він починає суттєво впливати на сюжет літературного твору. В літературний твір все частіше потрапляють народнопоетичні сюжети, які відповідно обробляються, стаючи композиційним компонентом цілого твору. Такі фольклорні впливи чітко простежуються на прикладах історичномемуарної прози XVII сторіччя. З іншого боку фольклорні твори починають впливати і на стиль письменника. При розгляданні поетичних жанрів виразно простежуються методики використання поетами народнопоетичних образів, стильових засобів вираження, зрештою, всього багатства народнопоетичних форм. Переконалим доказом цьому є тяжіння до силаботонічної системи віршування наявне у творчості Г. С. Сковороди.

Якщо простежувати питання взаємодії фольклору і літератури в часі, помічаємо, що тісна взаємодія двох видів словесного мистецтва стає очевидною. Смуга взаємодії, впливу і повної або часткової асиміляції чітко вирізняється в творчості письменників періоду становлення і розвитку романтизму в Україні, першого десятиріччя XIX століття. За свідченням дослідника народних казок С.Савченка: “Від “Москаля-чарівника” І.Котляревського, “Солдатського патрета” і “Конотопської відьми” Г.Квітки-Основ'яненка, не було майже жодного письменника українського походження, який би не писав літературних обробок казок” [3, с. 91]. Це справді так. У другій половині й кінці XIX сторіччя в українській літературі фольклор використовується дуже активно. Класики української літератури Марко Вовчок, Панас Мирний, Леся Українка, І.Франко широко використовують у своїй творчості фольклорний матеріал, насамперед казковий. Творчо опановуючи різноманітну ідейно-художню структуру фольклорних творів, вони розробляють у своїй творчості закладені в них ідеї гуманізму, імперативу правди, використовують фольклорні засоби зображення властиві фольклорним творам. Традиційні мотиви й естетичні принципи фольклору чітко простежуються в “Осіній казі” та “Лісовій пісні” Лесі Українки, “Хо” М.Коцюбинського, “Фарбованому лисі”, “Лісі Микиті”, збірці “Коли ще звіри говорили” І.Франка та інших.

Таким чином, цілком зрозуміло, що література не була і не є “замкнутою структурою”, яка розвивається тільки за власними законами і не піддається ніяким впливам. Література під час свого

формування зазнає різних впливів, на першому місці з яких перебуває фольклор. Протягом віків цей взаємовплив сформувався в окремий прошарок літературно-фольклорного досвіду, який, як зазначалося, все більше і більше впливав на творчість окремого письменника, творчо розчиняючись у його художньому методі. Тобто відбувалось взаємне проникнення, взаємна асиміляція художнього досвіду у межах історико-літературного процесу. З цього приводу І.Франко підкреслював, що: “виразних і тривких границь між словесністю і письменством немає, бо те що раз затверджено на письмі, може переходити знов у усну традицію, в пам’ять і життя нових поколінь і, навпаки, те, що вчора зложилось в усній передачі або існувало від віків у пам’яті людей, сього дня може бути закріплене письмом” [4, с. 382]. Характерну асимілятивну рису взаємодії фольклору з літературою відзначає і В.П.Адріанова-Перетц, яка тлумачить її як “співвідношення двох світоглядів і двох художніх методів, які то зближувалися до повного співпадання, то розходилися по своїй принциповій непримиренності” [5, с. 8].

Проблему асиміляції літературно-фольклорного досвіду наглядно можна простежити на характерних фольклорних сюжетах другої половини XVIII сторіччя. Віршовані оповідання цього часу, а саме: вірша-казка про Кирика, “Пословица за мужика Гаврила”, вірша про отця Негребецького, про Марка Пекельного побудовані на казкових сюжетах, чи мають виразне фольклорне походження. При цьому казковий елемент у перелічених творах виступає лише як зовнішня оболонка. Сам зміст творів передає реалістичні події і обставини української тогочасної дійсності.

Казка, насамперед, це епічне оповідання. Тому варто говорити про її специфічні жанрові особливості з визначенням етногенезу твору. Так, казка про Кирика, яку ми будемо розглядати, належить до мандрівного фольклорного репертуару. Твір про Кирика відомий у двох варіантах – як народна казка і як літературна віршована обробка. Згідно показчика казкових сюжетів Аарне-Андреева вона відноситься до легендарних казок [6, с. 58]. Коротко сюжет її такий: жадний і багатий піп хоче відібрати у бідняка скарб, який той знайшов; для втілення задуму він одягає козячу шкіру з метою злякати його; однак, шкіра приростає до нього і задумане не здійснюється.

Щодо генезису казки - вірші про Кирика то М.Драгоманов називав її “народним оповіданням” і характеризував як твір, що стоїть на межі фольклору і літератури. Вчений вважав, що частина репертуару кобзарів, а також віршів і пісень у старих рукописах: “Се останки матеріалу, що набрався на Україні як початок переходу від усної словесності до літератури і навпаки, від книжного далекого, від маси людності письменства до словесності штучної, та все ж таки живої, інакше: красної” [7, с. 212]. М.Драгоманов розглядав казку-віршу про Кирика на тлі світового фольклору. Він підкреслював, що цей твір є лише переробкою казки на цю ж тему, дуже поширеною в Азії та Європі, і наводив низку подібних сюжетів з фольклору різних народів. Це стосовно фольклорних джерел казки про Кирика. Але у казки є і літературне джерело, яким можна вважати

арабський твір “Каліла й Дімна”, що у середньовічних літературних переробках був відомий у Київській Русі.

Одже основою твору став сюжет відомої української казки. Приблизно у другій половині XVIII сторіччя невідомий поет, спираючись на народний сюжет створює авторський твір, який з часом починає асимілювати в себе як літературний досвід-передаючись від носія до носія, тобто суб`єкта літературного досвіду, так і фольклорний-перебуваючи в усному народному побутуванні. Асиміляція літературно-фольклорного досвіду відбулась за об`єктивних соціально-історичних причин. У визначений період твір про Кирика не міг бути надрукований із-за своєї антирелігійної сатиричної спрямованості, спричиненою “кризою” релігійної ідеології. Єдиним шляхом його поширення була усна передача.

У записах збирачів фольклору збереглося кілька варіантів казки-вірші про Кирика. Найкращим записом можна вважати перші записи А.Димінського і Л.Жемчужникова. Вони повніші і зберегли більше ознак свого літературного прототипу. (Як вже відзначалося, існують два варіанти– один з них авторська літературна обробка казкового сюжету). Ще П.Куліш зауважував під час публікації запису Л.Жемчужникова, що в усній передачі вірша збереглася не у повному вигляді. Він писав: “Сюдячи по деяких явно спотворених і переданих в уривках місцях, треба думати, що у первісному свосму вигляді вона була набагато досконалішою за формою і повнішою за змістом” [8, с. 74].

Сам носій твору від якого записано віршу, а це був кобзар Остап, вважав визначений твір “піснею чи казкою”, яку він сам, у свою чергу перейняв. Якщо у публікаціях А.Димінського і Л.Жемчужникова вірша передається як римований поетичний твір, то у запису ще одного дослідника В.Кравченка вона вже подається у прозовому викладі ритмізованою прозою з римованими рядками. Він пише: “Вірша тепер не співається народом, а розповідається” [9, с. 112].

Варто звернути увагу на запис Ф.Кудринського. Згідно його запису вірша про Кирика за зовнішньою поетичною формою наближається до дум. Чітко витримуються всі стилістичні форми притаманні думам: нерівноскладовий рядок, дієслівна рима, повтори, діалоги, закінчені періоди у побудові фраз і логічному оформленні, постійні епітети:

Прийшов староста до Кирика,
Бідного чоловіка,
Та й каже: “Ей, ти, Кириче,
Бідний чоловіче!
Іди-но ти до церкви, хутенько сповідайся
Та в тих грошах гарненько признайся
Чи хочеш, чи не хочеш, а мусиш ти таки сповідатись,
Мусив в тих грошах признаватись...”

От пішов Кирик,
Бідний чоловік.
В церкві у попа довго-таки сподівався,
А в тих грошах ніяк не признався.

На прикладі цього уривку переконливо видно, що форму думи, скоріше за все, надав варіанту Ф.Кудринського кобзар-виконавець від якого було записано твір. Тобто, на поетичну форму мала вплив, безпосередньо, творча індивідуальність кобзаря, накопичений їм літературний досвід.

Для порівняння, Л.Жемчужников весь твір записує в одній поетичній формі—14-ти складовому двовірші. А.Димінський робить запис ближчий до запису Ф.Кудринського, але за своїми інтонаціями він ближче до розповідних, з менш стійкою поетичною структурою, що дає можливість варіацій для різних виконавців: зміни поетичних деталей, слів і виразів тощо.

Скоро субота наступає, піп дяка до Кирика посилає,
Кирик, змушений, в воскресеньє сповідь відправляє.
В церков входить,
А своїм звичаєм сповідь говорить.
Піп ся за гроші питає: “Може, ти де ся прокрав?
А може кого забив?”
Мусив Кирик на сповіді ся признати,
Як найшов котельця з рублями і яким случаем, і добрі
гроші дали ся взяти [10, с. 213].

Характерно, що у цьому варіанті вже присутні конкретні художні деталі: прізвище попа, назва повіту і духовних установ. Інакше твір набуває характерних ознак часу, міста, особи, або індивідуалізується.

Для порівняння варто згадати ще один маловідомий варіант запису вірші. Він зроблений польською фольклористкою Ю.Мошинською і цінний тим, що початок передано у формі казки. “Був собі чоловік, і він Кириком звався; дуже бідний був і мав аж семеро дітей, але всі вони померли; а після діждався іще одної дитини. Але це дитя побуло три годи, та й умерло; був він такий бідний, що не мав за що поховати, попові за похорон заплатити. Пішов він до попа і просить його...”. Далі починається віршований текст, з формальними ознаками думової рецитації. Але видно, що з’явилась характерна казкова обрядовість, а саме: семеро дітей, три годи. Подібна обрядовість не випадкова. Вона глибоко символічна і своїми коріннями сягає до космогонічних уявлень східних слов’ян щодо бачення навколишнього світу і його будови. Ще від часів князя Володимира в Київській Русі існувало уявлення про всесильне божество Сімарглу. Це спотворена літописцями назва бога Семи Ярил—семи

сонць, якому поклонялись на Купала, в день шлюбу Світла і Води, що само по собі було відображенням періодичного відродження природи. Згодом космогонічні уявлення закріпились в фольклорних творах, переважно в казках у вигляді чисел: три, сім, дев'ять. Наприклад: весільний каравай заміщується на воді із семи криниць, на яйцях від семи курок, молоці від семи корів, на борошні з семи млинів; або було у батька три сина, чи дарую тобі три городи вкупі та інше. Описані традиційні казкові формули доводять невипадковість подібної форми і те, що літературна форма з часом асимілювала в себе казкову символіку і поетику, яка вироблялась віками у колі професійних казкарів поки не набула сталої форми.

Таким чином, “казка чи вірша” проходить тривалий еволюційний шлях розвитку, асимілюючи літературний з одного боку і фольклорний з іншого, досвід, який приводить до формування певної літературної форми. Якщо про наявність літературного впливу свідчить конкретизація деталей у варіанті А.Димінського, то характерна казкова обрядовість варіанту Ю.Мошинської відображає відчутний вплив з боку фольклорної традиції. А загалом обидва варіанти показують, як твір розвивався, тобто: становлення форми відбувалося повільно, пробігом певного історичного часу, з урахуванням і під впливом нагромадженого літературно-фольклорного досвіду. Від фольклору взято сюжетну схему, поетичну образність, казкову обрядовість. Від літератури близьку до силабічної поезії структуру вірша, поетичну деталізацію окремих сюжетних ходів, нарешті форму. Бо фольклорна література на той час ще не знала творів такого великого обсягу.

Щоб всебічно висвітлити асимілятивні літературно-фольклорні впливи варто звернути увагу на мотиви казки про Кирика. У традиційній казці про Кирика переважають два мотиви: оповідь про знайдений скарб і метаморфоза людини в звіра. Вони відносяться до прадавніх слов'янських вірувань і у літературній творчості активно використовуються письменниками. Наприклад, образ вовкулака опрацьований Лесею Українкою в “Лісовій пісні”. Грунтом для формування мотивів метаморфози були різноманітні міфологічно-релігійні культу східних слов'ян, зокрема тотемизм. Він призвів до формування таких фольклорних образів, як водяник, лісовик, домовик, русалка, мавка, вовкулака, чаклун тощо. Метаморфоза в подібних сюжетах відбувається зі злої волі ворожбита або спонтанно. Так ведмідь був колись мірошником, але за те що він вдягнув ведмежу шкіру і налякав мандрівників бог перетворив його у ведмедя. Або дівчина стала зозулею, злий хлопець-собакою, гордий багач-жабою та ін [11, с. 192]. Поширеними в казкових творах є перетворення людини в дерево, дівчини в тополя, березу, калину. Щодо мотиву знайденого скарбу то необхідно відзначити, що писана література не розробляла цих сюжетів. Бо у народній традиції скарби є заклятими і оберігаються нечистою силою. Всі дії пов'язані з ними йдуть від лукавого. Скарб, що потрапив до Кирика, теж оберігається нечистою силою. Але він не лише рятує Кирика у біді, а й стає знаряддям покарання зажерливого попа.

Таким чином, у казці мотиви метаморфози і знайденого скарбу виступають асимільованими фольклорними мотивами в літературній канві твору. Вони використовуються з суто літературною метою, як допоміжний матеріал для концентрації уваги на потворній внутрішній суті попа.

Цілком очевидно, що казка про Кирика за весь час свого існування зазнає трансформаційних змін шляхом асиміляції літературно-фольклорного досвіду. Перебуваючи у народному побутуванні фольклорний сюжет через його автора і носіїв асимілює літературний досвід, набуваючи характерних літературних ознак. Він збагачується мовно, літературними поетичними засобами і формами. На рівні мотиву, сюжету вирізняються якісні зміни, з'являється конкретизація деталей, чіткими стають жанрові ознаки притаманні літературному твору. У змісті знаходять своє відображення потреби і завдання конкретного історичного часу. З іншого боку літературний твір, вірша про Кирика, асимілює в собі характерні жанрові особливості народної казки – совоєрідний казковий сюжет і стиль. Крім того відбувається асиміляція жарових ознак фольклорної казки, а саме установка на вигаданість, на перемогу добра і покарання зла. Творчого засвоєння набувають фольклорна поетична традиція, міфологічні погляди,

Одже, явище казок і розвиток цього жанру в літературі засвідчує про їх тісний взаємозв'язок протягом тривалого історичного часу.

Література.

1. Хеждеу Б., Избранное.– Кишенев.: 1987. – 585 с.
2. Колеса Ф.М., Фольклористичні праці. – К., 1970.– 857 с..
3. Грицай М.С., Давня українська проза. Роль фольклору у формуванні образного мислення українських прозаїків XVI - початку XVIIIст., – К., 1975. – 152 с.
4. Франко Іван. Твори: В 20-ти т. Т.16, К., 1955. – 482 с.
5. Адрианова-Перетц В.П., Древнерусская литература и фольклор. – Л., 1974. 618 с.
6. Народные сказки Афанасьева А.Н.; В 3-х т. Т.3. М., 1957. – 587 с. Андреев Н.П., Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне.
7. Мишанич О.В., Українська література другої половини XVIII ст., і усна народна творчість. – К., 1980. 344 с.
8. Левченко М., Вірша про Кирика, як антипроволавний, уніатський витвір // Етнографічний вісник. 1957. кн.5. – 423 с.
9. Там-же. С. 112.
10. Мишанич О.В., Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. – К., 1980. 344 с.
11. Токарев С.А., Ранние формы религии. – М., 1964. 392 с.